

Dante continua...

*Non si può tradurre Dante, in qualsiasi lingua,
prima di aver preso una decisione
interpretativa circa il testo italiano.¹*

Shqipja asht një ndër gjuhët botënore, ndoshta ndër të paktat, që vijon ende sot e kësaj dite me iu përgjigjë përkthimit të poezisë klasike, e cila ruan aspektin formal. Pra, ku respektohet rrafshi metrik dhe konvencionaliteti i rimës. Rast konkret – tue marrë parasysh edhe disa nga edicionet e vona europiane – asht edhe përkthimi i kantikut të *Ferrit* nga z. Meritan Spahija.

Në studimet përkthimore të *Komedisë*, apo tekstet e tjera të Dantes, mungojnë interpretimet e organizimit të përgjithshëm të komponentëve, që bajnë të mundun mbërritjen pothuaj të njëjtë të tekstit nga origjinali: gjegjësisht nga italishtja në shqipe. Qofshin këto përkthime sekuenciale, qysh me variantin e parë të Sokol Bacit në “La Nazione Albanese”, e deri tek

¹ Umberto Eco, *Dire quasi la stessa cosa: esperienze di traduzione*, Bompiani, Milano 2003.

varianti i mbramë i *Ferrit* nga Çezar Kurti (bot. I, II, New York, Kurti publishing, 1996, 2004/bot. III, New York; Ottawa: Legas, 2013). Shkolla shqipe e teorisë së përkthimit, e cila vijon me pasë teoricienë të ligsh të kuptimit, ma të plotë e ma të kësaj fjale, nuk ka krijuar një model konkret të strategjisë ose korpuseve strategjike mbi analizën e produktit përkthimor. Kjo ka ndodhë për shkak të intervenimeve të estetikës komuniste, atëbotë kur Pipa, Kokona e me radhë i kanonizuen disa principe teorike të përkthimit. Sigurisht asht një kohë e largët (relativisht) prej viteve kur shkruenin ata, sepse përkthimologjia në botë asht një fushë e përditësuese dhe me përfaqësues eminentë. Ku e ku me disa libërtha që ekzistojnë sot për sot në tregun dhe bibliotekat e Shqipnisë, e ma gjanë në hapësinën shqipfolëse.

Ndërkaq publiku shqiptar u lidh me kultin e idolit (idhujtarisë në terma të tjerë), i cili e ka shumë të vështirë me e pranuar versionin e ri, variantin e një veprë që asht ba “simbol” i përkthimit. Me guxue kush sot me ripërkthye *Hamletin*, do të shpallej heretik pa e dorëzue materialin në shtypshkronjë. Në të tilla kushte ndodhet dhe Spahija me *Ferrin* e tij. Miq e lexues të dashtun, nuk po flasim për herezi, por për alternativë, siç ngjet në krejt botën. Po flas këtu prej statusit tim dhe përvojës modeste në fushën e përkthimit. Kur ne, së bashku me mikun e kolegun z. Vinçens Marku, e nisëm punën me pru në shqipe Pseudo-Longinin, kishim

konstatue se në anglisht ekzistojnë mbi njëzetë variante e në italisht mbi sa e sa variante. Por një gjë e tillë na ka bërë të mundun me krahasue rreth shtatë variante, që me u afrue sa ma shumë me kuptimin e duhur të veprës. Dhe unë personalisht do të isha shumë i lumtur sikur të ketë një variant të dytë e të tretë të së *Madhërishmes*. Kështu pra, sa i takon nocionit të idolit që fola pak ma nalt, mundem me thanë se korifeu i përkthimit Noli mundet me u sprapsë sadopak. Një gjë e tillë na e ka dëshmuë Guljelm Deda me *Orlandin e çmendun*, i cili ka sjellë një produkt tej mase cilësor dhe ka hapë mundsinë e gjykimit të historisë dhe atributit të primatit të përkthimit në gjuhën shqipe. Gjithmonë nëse ka me pasë një vullnet të tillë, sepse njerëzit që “konstituojnë” kulturën tonë nuk e pranojnë, ngaqë: “*zemra e tyne asht [sic!] e lidhun me idhujt e tyne*” (Ezekieli, **20: 16**). Por kjo s’don me thanë se për hir të statusit tradicional të një iks përkthyesi me u frenue që me e ripërkthye një vepër, të ardhun tashma në gjuhën shqipe. Për këtë duhet të jemi të qartë, se *Hamleti* i Nolit asht po kaq i largët me shqipen e sotme sa edhe *Komedia Hyjnore* e Gjeçit a e Ndojës.

Për rastin e edicionit të parë në shqip të *Komedisë Hyjnore*, apo variante të tjera përkthimore, nuk asht rasti me u ndalë në probleme të thella drejtpërkthimore, për të cilat kanë folë Martin Camaj, Filip Ndocaj apo

studiues të tjerë, tue renditë dhe veten.² Qëllimi i kësaj trajtese të shkurtë, njikohësisht, nuk asht me ba një paraqitje krahasuese mes teksteve, terciave, apo aspekteve tjera të veprës në fjalë, dhanë shqip nga përkthyesit pararendës. Por unë do të ndalem në disa konstatime të përgjithshme të përkthimit. (Ndërkaq, varianti përkthimor i *Ferrit*, komentet dhe reflektimi i neologjizmave të këtij produkti nga ana e z. Spahija flasin ma shumë se çdo fjalë e imja, në këtë status e ndihmesë që kam). Këto konstatime, kam arritë me i vu re gjatë punës mbi gjashtëvjeçare si redaktor i këtij edicioni që asht sot para jush. Me kangë të veçanta kam punue me ma shumë se 5-6 variante, – përfshi pa diskutim origjinalin [alfa e punës], variantet shqip të kangëve, si dhe anglisht e gjermanisht, – në mënyrë që me ba një punë sa ma të dobishme për publikun.

*

* *

Shpesh më ka qëllue rasti me lexue apo ndigjue se një tekst asht përkthye në një *gegërishte të ëmbël*, sikur ajo të ishte *dessert* servirë në ndonjifarë *fancy restaurant*.

² Shih: “Dante Alighieri përmes përkthimit të Pashko Gjeçit, te kënga e parë e *Ferrit*: përjasje. Gjurmime në tekstin dantesk.” Botue në Buletinin Shkencor të USH, nr. 61, Shkodër, 2011, ff. 111-122.

Gjithsesi nëse flasim me të njejtin konotacion diskursiv, mundem me thanë se gegënishtja e ambël e Gjeçit asht ba edhe ma e ambël. Kjo jo për faj të përkthyesit, assesi, por për shkaqe të natyrshme evolutive të gjuhës. Në botë vetëm standardi i gjuhës shqipe, nuk ka evolue tash 45 vjet, tue u ba kësodore një qenie e fosilizueme – ndërkohë që gjuha asht një instrument i gjallë, e prirë për me ndryshue në dinamikën e vet. A mundet njeriu me jetue në po ato mobilje që po i afrohen gjysmës së shekullit? Tue lanë mënjanë këtë pyetje, në pamje të parë pa lidhje me argumentin, po kthehemi aty ku zumë fill. Për me dashtë me provue, cilësinë e një përkthimi detyra e parë asht krahasimi me tekstin nisës. Era moderne na ka mësue se ekzistojnë disa elementë të tjerë teknikë e profesionalë, që e kanë lanë mbas dore punën e “veshit”. Nuk ka ma se tingëllon bukur, a më rrin mirë në vesh. Po ba me qenë shurdh, ose me pasë një vesh të trashë e aq ma tepër dy!? Le të jetë fryt, pra, i disa gjykimeve tona rezultatja e tekstit A (burimor) dhe atij B (mbërritës).

*
* *

Siç dihet, *Komedia Hyjnore* ka një konfigurim formal të shprehun me anë të tercines (organizimit strofik pagëzue nga vetë Dante), që realizohet simbas rimës zinxhirë: *aba bcb cdc ded...* Dhe e gjithë poema asht e

shkrueme në varg njimbëdheterrokësh. Kriteria këto që ruhen me përpikni në këtë përkthim. Gjithashtu tipar i prozodisë së endekasilabikut (11 rrokëshit) asht edhe skema parësore, *kanonike* e theksit ritmik, e cila mund të jetë në rrokjen e 4^{-t} ose të 6^{-të} dhe obligative në të 10^{-ën}. Kur theksi bjen simbas skemës 4: 10, endekasilabiku quhet *a minore*, ndërsa skema 6: 10 endekasilabik *a maggiore*. Si shembull ilustrues na mjafton me marrë dy vargjet e para të poemës së D. Alighieri-t:

*Nel mezzo del cammín // di nostra vīta [a maggiore]
mi ritrovaí // per una selva oscúra [a minore]*

Të dy këto lloj trajtash dalin të pranishme në vargun e përkthyer të z. Spahija, tue shtue një veçori dhe cilësi në ndërtimin korrekt të 11 rrokëshit, si edhe të frekuencës së *cezurës* dhe strukturës së *hemistikut*. Dominanca të cezurave të dobëta [jo aq të përkapshme nga veshi natyror njerëzor], – për pasojë dhe e theksave përveç atyne që folëm, – të cilat dalin në tanësinë e konstruktit të vargut, janë të parakuptueshme. Nji shpërndamje e tillë theksore, në artikulimin ritmik, emërtohet si theks dytësor. Ekzistencë po ashtu edhe në origjinalin e *Komedisë*. Respektimi i këtyne konvencave dëshmon për seriozitetin e sipërmarrjes së këtij projekti, por edhe vijimsinë e realizmit të suksesshëm në traditën shqipe, posaçërisht asaj geqe, të

11 rrokëshit, të këtij *superbissimum carmen* sikundërse e quente Dante në *De vulgari eloquentia*.

Nji tjetër seriozitet i punës, asht interpretimi dhe kthjellimi i vargjeve danteske: pra pozicionimi dhe vendimmarrja intepretimore për çështje që edhe sot janë të diskutueshme. Rast konkret asht leksema *feltro* [K. I, v. 105], e cila ka sjellë hipoteza të ndryshme për shkak të errësisë tekstore. Në varësi të edicioneve, ajo herë del me të madhe (pra *Feltro*) dhe herë me të vogël. Nëse shkruhet me të madhe, paramendohet se asht një tregues gjeografik. Dhe dëshmon se Langoni (alegori providenciale) vjen prej një zone të ndërmjeme mes Veneto-s dhe Montefeltro-s, sikurse shprehet vetë U. Eco: “*se feltro viene scritto per due volte in maiuscolo, Feltro e Feltro, allora si accetta l’idea che il Veltro dovrà venire da una zona compresa Feltre (nel Veneto) e il Montefeltro*”.³ Ndërkaq studiues të tjerë, nëse nuk i janë referue rrafshit toponomastik, kanë peshue si ma të drejtë emna dhe personalitete historiko-politikë. Spahija në përkthimin e tij, në kundërshti me krejt përkthyesit e tjerë (Koliqi, Gjeçi, Ndoja, Dakaj, Kurti)⁴ asht pajtue

³ Umberto Eco, *Dire quasi la stessa cosa: esperienze di traduzione, ibid.*

⁴ *Poetët e Mëdhej t’ Italis* (përk.: E. Koliqi), V. I, [Dante, Petrarca, Ariosto, T. Tasso], Tiranë, Shtypshkroja «Nikaj», 1932, f. 38: “*Atdheu i tij ka për të qënë ndërmjet Feltres Feltres*”; *Komedia Hyjnore* (përk.: P. Gjeçi), Argeta-LMG, Tiranë, 2006, f. 28: “*mes Feltri e Feltri aty ai ka me ndejë*”; *Komedia Hyjnore* (Ferri: *Purgatori-*

me prumjet moderne të interpretimit. Domethanë me aludimin e një reformuesi fetar (vçv. shembllesën e Jezu Krishtit Nazareas),⁵ i cili vjen nga “panno umile”.⁶ Për rrjedhojë, përkthyesi i asht referue variantit të leksemës me të vogël (*feltro*). Ashtu siç e ka dhe dantistja e famshme Anna Maria Chiavacci Leonardi, – njëkohësisht dhe të tjerë, – e cila për rastin në fjalë pohon: “*questa frase è la più oscura del passo, tuttora indecifrata (e tale resterà se non capiti di ritrovare in qualche*

Parajsa: Canto XXXIII), përk.: M. Ndoja, QSN & Lisitan, 2004, f. 26: “E n’mes Feltrash do ta ketë atdhenë”; Nikollë Dakaj, *Antologji e Poezisë së Madhe Botërore*, Naim Frashëri, Tiranë, 2008, [Ferri: Kanga I], f. 126: “mes Feltri n’Feltre dhe m’i shtrihet fronti”; *Komedia hyjnore*: Ferri (përk.: Ç. Kurti), New York, bot. II, Kurti, 2004, f. 16: “Prej Feltri do sundojë e gjer në Feltër”.

⁵ “[...] nuk ka asnjë mundësi të jetë një person me origjinë fisnike, por me prejardhje të thjeshtë e pa lavdi. Edhe në këtë rast, Dante jo pa qëllim, na ofron një imazh të Krishtit, pikërisht për arsyet që thamë ma nalt. Siç Ungjilli na dëfton, Jezusi nga Nazareti asht rritë nga një familje krejt e thjeshtë, që jetonte tue punue, lindë jo në sallon luksi si të Herodit (mbretit hebre të kohës), por përkundrazi, në një grazhd (stallë); ngrohë, jo me pelena mëndafshi, por me pëlhurë të thjeshtë (pa vlerë, jo e kushtueshme), shtrua mbi kashtën rastësore (në origjinal: *tra feltro e feltro*, ku *feltro* - pëlhurë e përfueme jo me thurje të leshit, por me rrahje, ngjeshje / hoepli.it - *shajak*)” – komenti përkatës i M. Spahijajt.

⁶ Eco, *ibid*.

testo la cifra giusta)”.⁷ Kjo studiuese, në listiin e hipotezave që jep për zbardhjen e kësaj fjale, renditë dhe mëdyshjen e Eco-s, që e pamë ma sipër, si edhe gjykimin kontemporan, me të cilin asht pajtue dhe Spahija. Ajo thotë:

*Ma alcuni hanno inteso (dato che il feltro era panno di specie vilissima) che si alluda a un uomo «di nascita umile», che è l'opinione preferita dai moderni: si tratterebbe quindi di un riformatore religioso, forse un francescano, in accordo con le speranze riformastiche gioachimite che Dante condivideva.*⁸

Pra në këtë pasazh, Leonardi shton dhe mundsinë e nënkuptimit për rolin e ithtarisë së Abatit Gioacchino da Fiore⁹ [*abatit kalabrez me shpirtin profetik ba dhantí*],

⁷ Anna Maria Chiavacci Leonardi (Introduzione, cronologia, bibliografia, commento a cura di), *Commedia di Dante Alighieri*, Letteratura italiana Einaudi [ed. di riferimento: I Meridiani, I edizione, Mondadori, Milano, 1991], f. 24.

⁸ *ibid.*

⁹ Gioachino (Giovacchino) da Fiore, i lindun në Celico (afër Cosenza-s) rreth 1130. Teolog, shkrimtar e abat në krye të herës i urdhnit fetar të kinsterkenësve. Mbas vështirësive që pati me këtë urdhën, themeloi kongregacionin e murgjve, që morën emnin kongregacioni i florenësve, miratue nga Papa Celesti III, më 25 gusht 1196. Ma vonë atëherë ky urdhën, në varësi të krizës së autoritetit papal dhe sfondit politik e historik të

që Dante e futë në rreshtin e të Lumnuemve në *Parajsë* (khs. K. XIII, vv. 140-1). Nji vendim i tillë i përkthyesit tonë, dëshmon evoluimin e ndriçimit të tekstit A, dhe tejkalon kështu nji nyje interpretimore që ka dekada, e cila asht e pranishme në kulturën shqipe: pra nji konvencion i salduem, që e konsideron fjalën *feltro* si referencë gjeografike. Dhe kjo e gjitha, si shkak i edicioneve referuese si dhe i mendimit të kohës mbi këtë pikë që parashtruem, e jo për mosdije e mungesë interpretimi të përkthyesve tradicionalë shqiptarë. Duhet thanë se komentari i Spahijajt, harmonizon dy kriterë **a. natyrën sekuenciale filologjike të komenteve**, mbështetë në literaturë përkatëse, si dhe **b. interpretimet personale**, sidomos në pikëpjekjet biblike. Dhe këto dy përbës parashikojnë nji receptues (apo ndërtojnë nji horizont receptiv) që mund të jetë i specializuem ose jo në fushën e letrave, e që natyrshëm mund të jetë guidë për kuptimin e vargjeve danteske qysh prej gjimnazistit

anzhuinëve, pësoi ndryshime e ribashkime me urdhnin e kinsterkenësve sërish apo me kongregata të tjera. Veprat e tij ma kryesore janë: *Concordia novi et veteris Testamenti*; *Expositio in Apocalypsim*; *Psalterium decem chordarum*; *Tractatus super quatuor Evangelia*. Ky njihet si teolog me definime origjinale dhe me sens profetik të parashikimit të ngjarjeve që do të pasonin historinë njerëzore. Mbas vdekjes së tij (1202), ithtarët e tij ia mblodhën veprat dhe nisën nji lloj kulti ndaj figurës së tij apo u krijue nji kahe mendimi që sot ka marrë emnin *xhoakimizëm*.

e ma nalt. Nji tjetër vlerë, që i shtohet edicionit dhe e ban të krahasueshëm me traditën e përbotshme të përkthimit të *Komedisë*.

Përkthyesi Spahija, në shoshitjet e tij gjatë këtij rrugëtimi (*nel mezzo del suo cammin*, tue mendue se asht dhe *Purgatori* e *Parajsa*) ka ba dhe negocime gjatë kësaj përvoje. Nji gjë të tillë e ka ba me kalkimin e leksemës *lonza* [K. I, v. 32; K. XVI, v. 108], siç e ka teksti i Dantes. Pararendësit e kanë dhanë herë *pant(h)erë* e herë *lugerbull*, tue përcaktue kështu identitetin e felinit, ndërkohë që dantologët italianë nuk e përcaktojnë dot, për shkak se ky felin mund të jetë fryt i imagjinatës së autorit ose nji kafshë që ka nuk ekziston ma: pra racë e zhdukun. Për kalkimin e kësaj fjale, përkthyesi ka pasë miratimin tim të plotë, tue shpresue se ky kalk ka me hy në leksikun e gjuhës shqipe si gjurmë e vetë Dantes. Edhe për këtë gjë sigurisht duhet me i çue sytë kah leksikografët shqiptarë, nëse u bjen rruga me e lexue këtë përkthim apo kanë vullnetin e mirë me ia dhanë lejekalimin kësaj fjale (!) Tue perifrashue Gjergj Fishtën: *Nji fjalë e Dantes nuk ban لازم*. Kështu, Spahija jo vetëm që ka veprue drejt në këtë negocim për sa i takon përkthyesve shqiptarë, por edhe përkthyesve të huej. P. sh. Longfellow e jep *panther* në variantin e tij anglisht,¹⁰

¹⁰ Ndërsa në nji ndër edicionit ma të vona në anglisht, përkthyesi dhe italianisti Robert M. Durling e jep *leopard*. Khs.: Robert M. Durling (edited and translated by), *The Divine*

ndërsa Antoine Rivarol *guépard* në frangjisht, e Karl Streckfuß *Panthertier* në gjermanisht. E në fakt lonza nuk asht as leopard, as panterë e as gepard. Ma afër duket se i shkon Dakaj me *lugerbull* nëse i referohemi prejardhjes latine të lonzës (*lynx*),¹¹ imazhit të kësaj kafshe dhe FGJSH që e përcakton kështu këtë fjalë “*Kafshë e egër mishngrënëse e ngjashme me macen, me trup deri një metër të gjatë, me qime të butë, të dendur e me ngjyrë të murrme lara-lara, me veshë të ngritur e me bisht të shkurtër; rrëqebull sin. lugerbull*”. Po prapë duhet t’u besojmë dantistëve,¹² që mbërrijnë në gjykimin se *lonza* asht një

Comedy of Dante Alighieri, Volume 1 Inferno, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, f. 29 dhe 251. Njejtë e përdorë (pra *leopard*) dhe profesori i Yale University, Giuseppe Mazzotta në leksionet mbi Danten “Dante in translation”. Edicioni që citon Mazzotta, simbas kërkimeve tona, asht ai i poetit John D. Sinclair: përkthim prozaik dhe botim i Oxford-it (1961) gjithashtu.

¹¹ Khs. “lónza s. f. [prob. lat. **luncea*, **lyncea*, der. di *lynx lynx* «lince»; ma v. onza]. – 1. Anticam., nome di un animale feroce non ben determinato, prob. la lince o il leopardo o il ghepardo”, Vocabolario Treccani, si dhe: “*felino di incerta identificazione, forse un leopardo, una lince o un ghepardo*”, Dizionario della lingua italiana, De Mauro.

¹² Duhet shtue se komentuesit klasikë të Dantes, si poetët V. Monti dhe G. Perticari, *lonzën* e kanë konsiderue si panterë. Khs.: “*Lonza , pantera : per essa alcuni intendono significato l'appetito de' piaceri disonesti ; il Conte Marchetti crede invece simboleggiata in questo animale la repubblica di Firenze*”, në: *La*

felin i padefinuem qartë, e po ashtu Fjalorëve të gjuhës italiane që e kanë pjesëzën/ndajfoljen me karakter dyshues në shpjegim: *ndoshta, probabilisht (me gjasë)*.

Tue mbetë prapë në proemën e *Ferrit*... një tjetër element vendimmarrjeje i përkthyesit asht dhe manipulimi i tekstit edhe atëherë kur paraqitet në trajtë latinizmi, dhe me kursive, siç asht vargu “*Nacqui sub Iulio, ancor che fosse tarde,*” (v. 70). Në këtë rast gjurma latine, bjerret dhe jepet në shqip: “*Nën Julin kam pas lindë*”. Ndërkohë që përkthyesit shqiptarë – përveç Kurtit – e kanë në formën origjinare¹³ të tekstit burimor si dhe përkthyesit e gjuhëve të tjera.¹⁴ Por njëherazi përkthyesit Karl Streckfuß dhe Antoine Rivarol,¹⁵

divina commedia di Dante Alighieri, Milano, Per Nicolò Bettoni, M.DCCC.XXY (1825), f. 6. Kjo do të thotë se thellimet shkencore kanë vektorin e tyre diakronik dhe sinkronik!

¹³ Koliqi: “Linda “sub Julio,,”, *ibid.*, f. 36; Gjeçi: “Linda *sub Iulio...*”, *ibid.*, f. 27; Ndoja: “*Sub Julio linda*”, *ibid.*, f. 24; Dakaj: “*Leva sub Julio...*”, *ibid.*, f. 125; Kurti: “*Nën Julin linda*”, *ibid.*, f. 15.

¹⁴ Shih: “*I was born sub Iulio, though it was late*”, Robert M. Durling, *ibid.*, f. 70; “*I was born, thought late, sub Julio...*”. Shih: *Dante Alighieri: Inferno*, trans. by John Ciardi, Signet Classic, NY, USA, 2009, f. 6; “*Sub Julio was I born, though it was late,*”. Shih: Henry Wadsworth Longfellow (English translation and notes), Josef Nygrin (pdf preparation and typesetting), 2008, f. 4.

¹⁵ Khs.: “*Spät, als die Römer sich dem Julius beugten*”, *Dante Alighieris, Göttliche Komödie* (Übersetzt und erläutert von Karl

veprojnë si Spahija: pra tue e përkthye në gjuhët e veta amtare këtë latinizëm të Dante-s. Kjo gja don me thanë se kemi të bajmë me një akt përkthimor që e mbipasunon tekstin mbërritës, tue humbë efektet semiotike të tekstin nisës; pra e gjitha asht një komportim traduktiv si e përkthyesve që e kanë ruejtë latinizmin dantesk si e atyne që kanë vendosë me e përkthye në gjuhët përkatëse.

Nji ndër skenat ma të randësishme dhe kangët ma të komentueshme të krejt *Komedisë* asht ajo e Francesca-s me Paolo-n, në Kangën V: rrethi ku janë fajtorët e mishit, e epshit. Ata barten përmes një shtjelle infernale (*bufera infernale*, v. 31), e cila i çon sa këndej sa andej, sa poshtë sa përpjetë (*di qua, di là, di giù, di sù li mena*, v. 43). Jemi në një pikë mbasi parashtrohen disa figura femnore [mëkatore të epshit] si: Semiramida, Kleopatra, Helena, përfshi dhe Didone që nënkuptohet qysh në vv. 61-2, ballë tri figurave mashkullore [dënue po për këtë faj]: Akili, Paridi e Tristani, ndërsa Dante-n e kapë një ndiesi mëshire aq sa gati me i ra të fikët (*pietà mi giunse e fui quasi smarrito*, v. 72). Shkak asht një erë që sjellë dy shpirtën, lehtazi. Komenti mbi erën në këtë rast gërsheton interpretimet e antikëve (C.

Streckfuß), Reclam, Leipzig, 1876, burim online dhe “*vers les derniers jours de César*,” [L’enfer (tome premier), La Divine Comédie - Traduit par Rivarol, 1867], Project Gutenberg, burim online.

Landino) dhe të bashkëkohësve (A. M. Ch. Leonardi).¹⁶ Kësobote Dante i drejtohet prîsit:

*I' cominciai: «Poeta, volentieri
parlerei a quei due che 'nsieme vanno,
e paion sì al vento esser leggeri».*

vv. 73-5

Përkthimi gjegjës, i cili ruen kontekstin emocional (tue e harmonizue me ilustrimin verbal), asht thuejse njipërnjitas, në rrafsh semantikor, me tercinën origjinale:

*Iu drejtova: «Poet, me shumë dëshrim
kisha m'u folë atyne që bashkë shkojnë,
e që era i merrka me lehtsim».*

¹⁶ “Efekti i erës mbi ta, përveç se tregon mungesën e peshës (janë hije), gjithashtu padit edhe një mundim ma të madh, krahasue më të tjerët e grupit ku bajnë pjesë, përndryshe nuk do t’i kish ra në sy vizitorit Dante. Ky efekt pashmangshëm, jo vetëm bahet simbol i pasionit të veçantë për njeni-tjetrin, por edhe kompensim për fajin: ashtu siç braktisën vetveten në stuhinë e dashnisë, në të njajtën mënyrë tash e vuejnë atë pasion. Asht për t’u theksue se mënyra mjaft e kujdesshme dhe delikate e paraqitjes së mundimit të tyne nga poeti: në vargjet ma poshtë do të krahasohen me pëllumba. Kjo e ban lexuesin me harrue plotësisht se bahet fjalë për mëkatarë, tue ndie një mëshirë të patregueshme, që askush nuk mund t’ia mohojë historisë së Françeskës.” – komenti i M. S.

Pasioni dashunor i kunetënve, si dhe raporti incestor, i ban ata me qenë shpirtën që dihasin vuejtjesh. Veçimi i tyne prej mëkatnorëve të tjerë e ban Dante-n që me iu drejtue:

*«O anime affannate,
venite a noi parlar, s'altri nol niega!».*
vv. 80-1

Përkthimi po në këtë rast asht tejet korrekt:

*«O shpirtna t'munduem,
eni të kuvendojmë, n'mos qoftë e ndalë!».*

Sikurse asht dhe terceta që ndjekë këto vargje:

*Quali colombe dal disio chiamate
con l'ali alzate e ferme al dolce nido
vegnon per l'aere, dal voler portate;
vv. 82-4*

*Porsi pëllumba prej dëshire ftuem,
me krahët ndë, pa i rrahë, n'drejtim t'folesë
sillen n'ajri, përmallë tuj u afruem,*

Duhet thanë se këtu gjenerohet një *rimë gjenetike*, po ta cilësojmë kështu, e përkthimit shqip, nisë që me Koliqin e pasue me Gjeçin, khs.: *të ngashruem-t'ftuem-çuem* [K.]; *të ngashruem-ftuem-përmalluem* [Gj.]. Përpos

kësaj, shtojmë se kjo tercinë e sjellë kësisoj asht ma e realizuemja ndër krejt variantet e saj në gjuhën shqipe.

Kurse pyetjen konfidenciale të Dante-s, drejtue Francesca-s, përkthyesi e ka realizue me disa lëshime,¹⁷ hipertekste, e inversione të sintaksës në gjuhën mbërritëse (dukuni që ndeshet edhe herë të tjera, për shkak të rimarit të centë të shqipes: problem që e shtronte me elegancë dhe Camaj¹⁸ për variantin e Gjeçit):

*Poi mi rivolsi a loro e parla' io,
e cominciai: «Francesca, i tuoi martiri*

¹⁷ Njisoj ka ndodhë dhe me v. 100: “*Amor, ch'al cor gentil ratto s'apprende,*” dhanë “*Dashnia, që fill n'zëmër të butë ngjitet,*”. Termi *gentil(e)* – *i fisëm/e fisme* [në kuptimin kulturor mesjetar] asht në fakt paradigmë e stilnovistëve dhe cilësor me frekuencë të naltë në krejt poetët e *Stilit të Ri e të Ambël*. Aq ma tepër që ky varg asht perifrachim i iniciuesit të këtij stili: G. Guinizzellit, i poezisë (Kancones) *Al cor gentil rempaira sempre amore*. Në konceptin e kohës, dashnia gjendet/lidhet gjithmonë në/me një shpirt të fisëm. E përnjimend krejt Kanconia e G., i referohet fisniknisë së zemrës. Khs. p. sh. vv. e tjera: *Foco d'amore in gentil cor s'apprende; Amore in gentil cor prende rivera* etc.

¹⁸ Khs.: “*Përkthyesi, tue përfitue nga disa lejime poetike, e lëndon shumë rrallë natyrshmenin gramatikore të gjuhës shqipe, si p. sh. tue vû përemnin diftojës përpara emnit, që nuk tingllon aspak bukur*”, Martin Camaj, “‘Ferri’ e para kantikë e Komedi Hyjnore në gjuhën shqipe (I)”, ‘Shëjzat’ [Le Pleiadi], vj. VI, nnr. 5-6, 1962, f. 155.

a lagrimar mi fanno tristo e pio.

*Ma dimmi: al tempo d'i dolci sospiri,
a che e come concedette amore
che conosceste i dubbiosi disiri?».*

vv. 115-20

*Mandej, si u qeshë drejtue të thuesh përvojshëm,
nisa: «Franceska, tuajat mundime
me qa më bajnë, të trishtë e të përballshëm.*

*Më thuej: në kohën e pshertive intime,
si e kuptuet se n'dashni keni ndeshë,
n'sa hetonit dëshirat plot dyshime?».*

Nëse ndalemi dhe ma tej, konkretisht tek vargu “*a lagrimar mi fanno tristo e pio.*”, sa i takon çështjes së artikulimit, origjinali e paraqet të menjihertë, të menjifrymshëm: pra pa asnjë pauzë mbas adjektivëve bashkërendorë *tristo e pio*. Kjo për pasojë të ngarkesës emotive të poetit që komunikon me Francesca-n, pasi ajo i rrëfen historinë e çiftit të pandashëm, teksa Paolo vetëm qan (*l'altro piangea*, v. 140). Kurse në gjuhën shqipe, në përputhje me normën konvencionale drejtshkrimore këto adjektivë paraprihen nga një presje, e cila nuk konvergon me artikulin burimor. Por këto detaje, natyrisht, janë të parakuptueshme në një proces përkthimi. Sikundërse asht i parakuptueshëm

mosdrejtpërkthimi i vargut të fundit të kësaj kange (ekuacioni i të gjithë përkthyesve botënorë):

*E caddi come corpo morto cadde.*¹⁹

v. 142

Katër **k**-të (**c**-të) që ndërtojnë rrjetën nyjëtuese dhe kadencimin e përngadaltë, për arsye të konsonanteve/aliteracionit, janë të papërkthyeshme. Edhe njëherë kjo tregon se disa kritere izotopike të tekstit A nuk mund të realizohen dot në tekstin B, në asnjë gjuhë të botës (të dytë), sado fertile qoftë ajo! Ky varg njëherazi asht dhe finalja emocionale e Dante-s (ajo mëshira e v. 72, shoqnue me destabilitet trupor), e cila simbolizon dhe randesën morale të fajit të kunetënve, si edhe efektin kathartik.²⁰

Megjithëse në një varg tjetër, të Kangës së parafundit të *Ferrit*, shohim se aliteracioni konfigurohet mirë, e madje del plus një në shqip. Tue shtue në këtë mënyrë efektin tingullor, si vlerë akustike:

Lo pianto stesso li pianger non lascia,

K. XXXIII, v. 94

¹⁹ Në nivele të tilla asht dhe v. 103 i kësaj kange: “*Amor, ch’a nullo amato amar perdona*,”.

²⁰ Khs. për ma shumë A. M. Ch. Leonardi, *ibid.*, f. 142.

Vetë vajtimi t'vajojnë nuk i lejon,

Në këtë kangë po ashtu nuk mungojnë as treguesit idiomatikë të gjuhës shqipe, që i japin vargut një frymim natyral, pa cenue integritetin e originalit. I tillë asht dhe lokucioni ndajfoljor “*kambë e krye*” për korresponduesen adverbiale “*veramente*”. Nji veprim i kësaj natyre, dëshmon ekuilibrin e përkthyesit për kthjellimin sa ma të mirë të diskursit poetik dantesk, e gjithashtu kontekstit. Le të shohim ma poshtë shembullin:

*Io non so chi tu se' né per che modo
venuto se' qua giù; ma fiorentino
mi sembri veramente quand'io t'odo.*
vv. 10-2

*S'e di kush je e aspak përse këndej
ke ardhë a në ç'mënyrë; por fiorentin,
për sa dëgjova, kambë e krye të gjej.*

Njejtë ka ndodhë dhe me vv. 49-51, sidomos në vv. 49 dhe 51 ku kemi interpretim të vargjeve të originalit:

*Io non piangea, sì dentro impetrai:
piangevan elli; e Anselmuccio mio
disse: “Tu guardi sì, padre! che hai?”.*

Nuk qava, por ba gur e n'fytërë tërë:

qanin ata; kur ndiej t'Anselmit za:

'O atë, çfarë ke, që sytë s'na i heqë një herë?'

Konkretisht v. “*por ba gur e n'fytyrë terë:*” ka një pasunim të efektit në italisht, pra një dyfishim të ndijimit të Kontit Ugolin: do të thotë jo vetëm si në origjinal (*u bana gur* [sin. *dru*]), por edhe terë/zverdhë në fytyrë. Mungon në këtë rast zvogëlorja për *Anselmuccio*, jo shumë favorizuese për gegënishten siç mund të ishte *Anselmthi*. Raste atipike kur ky variant e ndërton në fjalën *vllath* (vcv. vëllai i vogël). Diminutivët e tjerë, besojmë nuk janë shumë adekuatë, ndërsa konstrukte me epitete si: *i vogël*, *i vocërr* etc., sjellin probleme në masën e vargut.

Në vargjet e maposhtme, ndër ma tragjiket e rrëfimit të Kontit, do të vrehet se Spahija e modifikon natyrën e kompozimit të tercines danteske, edhe pse duhet thanë se produkti shqip asht shumë poetik:

[...] “*Padre, assai ci fia men doglia*

se tu mangi di noi: tu ne vestisti

queste misere carni, e tu le spoglia”.

vv. 61-3

'O atë, shumë herë ma pak trishtim na qet

nëse me ne ushqehesh: me këtë mish

ti na ke veshë e i gjithi ty t'përket'.

Po qe se provojmë me ba një përkthim, tue i qëndrue besnik Dante-s, do të kishim këtë rezultat:

[...] *“Atë, ma pak dhimbje do ish
nse ti ushqehesh me ne; ti na e veshe
këtë mish t’ngratë, e ti hiqe sish”.*

Natyrisht, në këtë rast respektojmë përjetimin emocional gjatë punës së përkthyesit: çka do të thotë se i ka dhanë një subjektivizëm hipotipozës epike burimore. Në nivel të bjerres së semave kemi dy raste themelore: *doglia* (dhimbje) si dhe atributin *misere* (i/e ngratë, ~mjerë, ~gjorë, ~shkretë etc.) Në këtë valë emotive, personalizuese, jemi edhe në vv. 64-6; 71-2. Ndërsa vargu ma sublim, e ambig i Date-s njëherësh, që përmbyll krejt narrativën e Kontit Ugolin:

Poscia, più che 'l dolor, poté 'l digiuno».
v. 75

ka ardhë në formën ma të realizueshme e ma:

Mandej, ma e fortë kje ûja se dhimbshunia».

Vargu shqip ruen çdo cilësi poeticiteti, mërtisje, postulacioni e tragjizmi. Kondenson pra krejt aspektin e dhimbjes atnore dhe shtrëngesën instinktuale për mbijetesë. Ky varg asht sipari i një tragjedie, në fakt.

Thamë *mërtisje* tue parakuptue se komenti përkatës mbi këtë varg dhanë nga Spahija, ka me e shpjegue si duhet këtë fjalë.

Në mbyllje të kësaj trajtese, jemi të mendimit se ky variant i *Ferrit* të Dante Alighieri-t dëshmon qartazi në krye të herës potencialitetin e gjuhës shqipe për me transmetue (sot kur duket thuejse e pamundun) një vepër kaq madhore sa kjo e italianit. Dëshmi tjetër asht se nëpërmes kësaj pune të lavdueshme të z. Spahija, rikonfirmohet se gegënishtja asht një variant gjuhësor i gjallë, i frytshëm, që s’e ka ndalë për asnjë çast aktivitetin e vet (qysh prej *Formulës së Pagëzimit* të Pal Ejllit e deri në këtë moment që flasim). Vepra të dimensioneve të tilla, si dhe vepra të randësishme [përkthime] që presim me u botue në gegënisht, na bajnë me mendue se çështja e shqipes dhe e normës së saj duhet rikonsiderue. Megjithëse nuk dihet se kur do të zgjidhet ky ngërç akademik!

Cilësia që sjell ky version i *Ferrit*, e ritheksojmë asht i krahasueshëm jo vetëm mbrenda për mbrenda sistemit të përkthimit të shqipes, por edhe jashtë sistemit vendas. Edicioni në fjalë asht i mundshëm me u renditë me shumë edicione cilësore që sot qarkullojnë në gjuhët e hueja. Prandej, instancat shetnore duhet me e pá me prioritet dhe sensibilitet këtë produkt, e jo me qëndrue në shpërfillje totale – siç ndodhë rëndom. Kulturës shqipe një punë e tillë mund të kalojë vite dhe nuk i vjen; kështu që do të

ishte e udhës me i largue sytë nga duzinat e librave që shtypen vit për vit (meqë jam në këtë pikë: *sa herë shoh libra të dobët, aq ma shumë më dhimbën pyjet!*) dhe me i fokusue në një punë të tillë, plot sakrificë. E mira do të ishte, gjithashtu, që Universitetet shqiptare me mbajtë një konferencë të posaçme me këtë rast, ku mund të rrahën diskutime që kanë me i shërbye në vijim edhe përkthyesit për kantikët e radhës. Por mbi të gjitha do të avanconin dantologjinë – aq sa mund – nga studiuesit shqiptarë. Në këtë mënyrë, të gjithë së bashku, i shërbejmë vetes e kombit. Mbetemi me pá. Gjithsesi në këtë pak vend, *Dante continua...*

Michigan, gusht 2017